

Ерих Фром — хуманистът от ХХ век

Предложеният философски текст ни въвежда в характерната за творчеството на Фром атмосфера, сътворена от изстраданата грижа за човека и неговото бъдеще. Спокойният ритъм на философската проза — защото стилът и езикът на Фром могат само така да се определят — въздейства не по-малко от художествената проза на романите. Чрез нея живее идейно-мисловният свят на един от най-видните хуманисти на съвременното и тоя свят увлича и приобщава читателя към универсалните, общородови човешки тревоги за съдбата на цивилизацията, в която живее, за дамоклевите мечове, тегнещи над модерното индустриално и постиндустриално общество.

Днес вълната от преводи на световноизвестни философи, чиито трудове трябва да дочакат политическите промени, за да бъдат прочетени в автентичен вид на близки нам езици, издигна на гребена името на Ерих Фром. Това е обяснимо и естествено. Не само защото Фром се превежда лесно и книгите му подобно на разказите на Хемингуей могат да се препоръчат за домашно четене на изучаващите английски, а защото нашият път към цивилизацията е път на приобщаване към световната култура, в т.ч. към философията, която е квинтесенцията на културата. Да се превеждат и четат съвременните известни философи, значи да се отваряме духовно към света. От друга страна, творчеството на Фром със своя силен хуманистичен патос е изключително актуално и нужно сега за обществото ни, в което плурализъмът е прикритие на вътрешното разкъсване в търсене на посоката за развитие. Вероятно изглежда наивно, но ония струни и тонове в творбите на Фром, ония пропити с предупреждения страници за опасностите, дебнещи цивилизацията, основана върху пазарни отношения, върху силно икономизиране на живота, което измества на заден план хуманистичните ценности и норми, призивите за приоритет на човешките над производствените нужди, за създаване на

общество, центрирано около човека и неговото развитие, могат да служат за методологически ориентири в сложния и ненужно възбуден политически живот.

Да се пише и говори за Фром днес е трудно и отговорно. Богатото му и обширно по обем и теми творчество е невъзможно да „се представи“ задоволително в отзив или статия. Много от книгите му — „Човекът за себе си“, „Забравеният език“, „Разумното общество“, „Изкуството да обичаме“, „Ще бъдете като богове“, „Отвъд веригите на илюзията“, „Революция на надеждата“, „Анатомия на човешката деструктивност“, „Да имаш или да бъдеш“ и др. — са бестселъри. След многобройни издания и милионни тиражи те са преведени на десетки езици и се четат навсякъде по света. Например първата в научната биография на Фром книга „Бягство от свободата“ (1941 г.), издадена след емиграция в САЩ (1933) и приемане на американско поданство (1940), има досега над 40 издания и е преведена на над 20 езика. За съжаление едва след половин век тя се появява и в превод на руски¹.

Зад възшно безинтересния, но дълъг жизнен път на Фром (1900—1980), зад „тихата“ кариера на практикуващ психоаналитик и учен, която започва преди войната с университетите в Хайделберг, Франкфурт, Мюнхен и Берлин в Германия и продължава в Чикагския психоаналитичен институт, Колумбийския университет, университетите в Йейл и Ню Йорк, Бенинтънския колеж, Мичиганския държавен университет и Националния автономен институт на Мексико², се крие могъщо творчество с могъщо социално-въздействие, крият се дълбоко вълнуващи социално-психологически изследвания върху ония инварианти на категорията „нормален човешки живот“, които трябва непременно да бъдат открити, определени и сътворени в съвременния свят, ако искаме да запазим човешкото у себе си и човешкият род да продължи чрез нашето поколение своя живот.

Наред с големите хуманисти на двайстото столетие — Швайцер, Айнщайн, Ромен Ролан и др. — творбите на Фром легитимират достойния приемник и хранител на хуманистичната традиция в западната социално-философска мисъл. В неговото лице тази традиция бе обогатена с актуални теми от съвременното, с нови прозрения и наблюдения за състоянието на човека в модерното общество.

За нас обаче творчеството на Ерих Фром има и друго, особено измерение. Знае се, че като всеки известен западен автор Фром бе обект на критика от „ясни и принципни“ марксистко-ленински позиции. Често преднамерено груба и тенденциозна, тя представяше идеите на Фром като хуманистична утопия и неофройдистка илюзия, а автора им — като реформист и адепт на капитализма³. Тая критика подменяше цялостното промисляне на поставените й дискутирани проблеми с квалификации и оценки от арсенала на „нетърпеливия революционаризъм“ (Бердяев). И колкото по-силна бе тоя род критика към видните имена на западната култура, толкова по-лесно творбите им преодоляваха завесата, поддържаща собствената ни духовна стерилност, и показваха, че „социалистическият свят“ не е нещо уникално и изолирано, нито пък „социалистическият път на развитие“ може да върви против общото развитие на света, че в крайна сметка човечеството е единно и проблемите му са общи, а следователно и отговорността за света, който създаваме и в който живеем, трябва да е обща. В този смисъл творчеството на Фром бе духовен предвестник, с десетилетия изпреварил ставащите днес преобразувания.

Естествено творбите на Фром съвсем не обитават „зона, закрыта за критика“. Напротив, тъкмо сега идва времето на свободна критична рефлексия върху идеите на Фром. Много от неговите „социални проекти“ за „революция на консуматора срещу робството на индустрията“⁴, за психодуховно обновление, за

хуманистично планиране и формиране на групи за активизиране на човека⁵, за ренесанс на „да бъдеш“ модусът на живот⁶ и др. заслужават ново обсъждане. И ако по-рано губехме от еднозначно ясната, предпоставена критика на Фром, този път следва да спечелим от новия поглед към него.

„Както винаги Ерих Фром говори с мъдрост, страстност, знания и вътрешно виждане към проблемите на индивидите, хванати в социалния свят, който е ненужно жесток и враждебен“.

Ноам Чомски

Не е изненада, че романът на Джордж Оруел е привлякъл вниманието на Ерих Фром. Изненада би било обратното — антиутопиите на Замятин, Хъксли и Оруел да останат незабелязани от големия психолог и социален мислител или да бъдат отминати с мълчание от него. Защото, макар и по друг начин, в отрицателните утопии живеят типичните „фромовски“ теми, поставят се идентични проблеми, чиито отговори с художествени средства съдържат много повече песимизъм в сравнение с анализите на Фром.

Няма съмнение, че утопиите и антиутопиите са за Фром особена форма на социално мислене с богати възможности за изразяване на различни наблюдения и обобщения на натрупан социално-исторически опит, осмисляне на социални феномени или тенденции в социалното развитие и поглед напред чрез свободно, почувствено с „художествени сетива“, интуитивно рисуване на картината на очакващото ни бъдеще.

Отзивът на Фром за романа „1984“ не е случаен и в друго отношение. При повече смелост може да се твърди за наличие на вътрешно сходство в поставянето и анализа на социалните проблеми при Фром и Оруел, за своеобразна тъждественост на методите. Фром напр. поставя „социалната диагноза“ чрез особени наблюдения над личността, живееща в определени социални условия, над нейното съзнание и самочувствие, над нейната вътрешна удовлетвореност и способността ѝ за собствена рефлексия върху своето индивидуално битие. Така е и в „Революция на надеждата“, и в „Да имаш или да бъдеш“, и в „Бягство от свободата“. Аналогичен е подходът и на Оруел. Главният герой в романа — Уилям Смит, прохода типичните структури и кръгове на обществото, за да се озове в изходната си точка и да „самозатвори“ анализа. Последният отрязък от живота на Смит доказва някаква индивидуално-обществена логика — логиката на „овечностената“ партийна власт. Както се вижда, отново съдбата на личността носи голямата присъда над описаното „Оруелово“ общество.

Големият проблем на романа „1984“ е проблемът за същността на обществения прогрес и опасностите, които крие той за обезличаване на човека. За разлика от утопиите в антиутопиите екстраполацията към бъдещето е в плана на обществените отношения екстраполация в миналото към варварските периоди от историята с техните варварски средства и порядки. И Замятин, и

Э. Фромма. — Вопросы философии, 1988, № 2, и др.

¹ Е. Фром. Бегство от свободы. М., 1990.
² Вж. подр. E. Fromm. The Crisis of Psychoanalysis. Pelican Books, 1973.

³ Вж. напр. В. Добренъков. Неофройдизм в поисках „истини“. Илюзии и заблуждения Эриха Фромма. М., 1974; Б. А. Куркин. Гуманистическая утопия

⁴ E. Fromm. The Revolution of Hope. Toward a Humanized Technology. Bantam Book, New York, 1971.

⁵ Пак там, с. 44, 58.

⁶ E. Fromm. To Have Or To Be, London, ABACUS, 1979.

⁷ Пак там.

Оруел, и Хъксли описват състояния на безспорен научно-технически прогрес, който външно е променил обитаемата среда, но обществото с оглед на критериите за прогрес, съсредоточени в човешката личност и нейната съдба, е върнато назад през вековете към времената на източните деспотии и еднозначната детерминираност на човешкото поведение.

Романът на Оруел е очевидно художествена реакция на сталинските репресии и методи на индустриализация на Съветска Русия. Според Фром обаче Оруел е отишъл по-далеч и по-дълбоко в своите обобщения и изводи. Голямото предупреждение гласи, че научно-техническият прогрес е възможен в различни социални условия. И тогава? Тогава перспективите за бъдещето стават различни. Перспективи от песимистично-кошмарен тип са описали Замятин, Хъксли и Оруел. При първия хората са обезличени до липса на имена, до строг режим дори на половите сношения с оптимизиран партньор. Оруел пък описва шизофренията на чрезмерно идеологизираното общество, в което Големият брат те наблюдава постоянно, а всеки час е белязан от двеминутката на омразата. Тук Полицията на мисълта бди за чистотата на разсъжденията, а истината е институционализирана чрез цяло Министерство на истината. В това общество „историята като стар пергамент се изтрива и пише толкова пъти, колкото е необходимо“⁸, а партията следва неотклонно свещените принципи на ангосо и издигнатия девиз: „Който контролира миналото, контролира бъдещето; който контролира настоящето, контролира миналото“⁹.

Оруел вероятно е подозирал, че много от фантастичните неща съвсем не са фантазия. Днес вече знаем това. Колкото и големи да са неговите преувеличения, описанието му е в известен смисъл точно и вярно. Впрочем дали Оруел преувеличава? На места той дори не постига сталинската действителност.

ДА ПОСЛУШАМЕ СОЛЖЕНИЦИН: „Провежда се (в Московска област) районна партийна конференция. Ръководи я новият секретар на районния комитет на мястото на малко преди това арестувания. В края на конференцията приемат обръщение в израз на преданост към другаря Сталин. Разбира се, всички стават на крака (както в хода на конференцията всички скачат при всяко споменаване на името му). В малката зала трещят „бурни ръкопляскания, преминаващи в овации“. Три минути, четири минути, пет минути те все още са бурни и все още преминаващи в овации. Но дланите вече вече се задъхват. Но става вече непоносимо глупава дори за тези, които искрено обожават Сталин. Обаче: кой пръв ще се осмели да прекрати? Това би могъл да направи секретарят на районния комитет, който е на трибуната и току-що е прочел това обръщение. Но нали е отскоро, нали е заместил арестувания, нали самият той се страхува! Нали тук, в залата, стоят и ръкопляскаят енкаведистите, следят кой пръв ще престане!... И ръкопляскаанията в неизвестната малка зала продължават, без вождът никога да узнае! Шест минути! седем минути! осем минути! ... Те загиват! Те умират! Те вече не могат да спрат, докато не рухнат с пръснали се сърца! В края на залата, в навалищата можеш все пак малко да изклинчиш, да пляскаш не толкова силно, не толкова бясно — но в президиума, пред очите на всички?! Директорът на местната хартиена фабрика, независим силен човек, стои в президиума и като си дава сметка за целия този фалш, за цялата безизходност на положението, ръкопляска! — девета минута! десета! Той поглежда измъчено секретаря на районния комитет, който не смее да прекъсне. Безумие! Поголовно! Като се споглеждат със слаба надежда, макар и с възторг върху лицата си, ръководителите на района ще ръкопляскаат, докато не паднат, докато не започнат да ги изнасят на

носилки? И дори тогава останалите няма да трепнат! И директорът на хартиената фабрика си придава на единайсетата минута делови вид и сядат на мястото си в президиума. И — о, чудо! — къде се дяна всеобщият неудържим, неописуем ентузиазъм? Всички вкупом на един и същ плясък на дланите прекъсват и също сядат. Спасени са! Заекът се е досетил да кривне в страни от колелото!...

Ала тъкмо така се открояват независимите хора. Тъкмо така ги прибират. Същата нощ директорът на фабриката е арестуван. Лесно му тръсват по съвсем друг повод десет години. Но след подписването на 206-а страница (от заключителния следствен протокол) следователят не пропуска случая да напомни:

— И никога не спирайте да ръкопляскате пръв.¹⁰

Този „психологически връх“ на Сталиновата диктатура е очевидно съзвучен с описанията на Оруел. Сцената показва колко уязвима и незащитна е личността в условията на абсолютната тоталитарна власт.

Победоносната партия триумфира, превзема рубеж след рубеж за сметка на катастрофична разсъгласуваност и разместване на средствата и целите, за сметка на уродлива едностранчивост в протичането на обществения прогрес. В резултат човекът е превърнат в средство и Кант е опроверган. Сбъдват се страховете на Бердяев: „Утопиите изглеждат много по-осъществими, отколкото се смяташе някога. Сега ние сме изправени пред друг тревожен въпрос: как да избегнем окончателното им осъществяване?“¹¹

Страхът от бъдещето, от живота означава, че човек се изправя в граничната ситуация на безнадеждност, на отчаяние, на сломяване на най-човешките качества — да бъде активен, да се бори, да се стреми към цел, да желае да живее. Антиутопиите в художествена форма интерпретират фундаменталния проблем, поставен от Фром, за „противоречието между любовта към живота (биофилията) и любовта към смъртта (некрофилията); не като две паралелни биологични тенденции, а като алтернативи: биофилията като нормална любов към живота и некрофилията като негова патологична перверзия, като любов и афинитет към смъртта“¹². Трагизмът и песимизмът на антиутопиите се състои в изгубения смисъл на човешкия живот, в индиректните некрофилни вношения.

Оруел поставя Кантовия въпрос в много по-ужасен, „модерен“ вид. Той описва такава възможна перспектива на общественото развитие, при която парадоксалното надмощие на неразумните начала довежда обществото до парадоксален, ужасен хомеостазис. Човешките начала са смазани, тиранията — духовна и физическа — изглежда здраво установена за вечни времена. Освен Кант е опроверган и Ницше с неговия възглас: „Има всичко, но няма никакви цели!“, защото, макар и редуцирано, пространството на целите не е пусто — властта на партията като самоцел навсякъде и във всичко придава устойчивост на тоталитарните обществени структури.

При тази обстановка Фром задава въпроса, може ли човек да съхрани човешкото в себе си и — нещо повече — в състояние ли е той да извърши в името на такива трансцендентни мотиви и съображения, каквито са традиционните хуманистични ценности, бунт срещу насилника. В това отношение художествената развързка в антиутопиите е песимистична, докато за Фром, който разсъждава обикновено в сегашно време, надеждата трябва да се възроди и чрез

— Факел, 1990, кн. 3, с. 44.

¹¹ Вж. О. Хъксли. Прекрасният нов свят. С., 1990, с. 4.

¹² E. Fromm. The Crisis of Psychoanalysis, Pelican Books, 1979.

⁸ Дж. Оруел. 1984. С., 1989, с. 58.

⁹ Пак там, с. 49.

¹⁰ А. Солженицин. Архипелагът Гулаг.

осъзнаване на патологията на обществото да се мобилизират усилията за борба със заплахата.

И тук централен и вечен е въпросът на Фром: „Но къде сме днес?“¹²

Това е колкото питане, толкова и отговаряне. Защото чрез този въпрос ние се самонамираме в съвременния свят, оставаме чрез него хора — далеч от манипулираните идеологизирани марионетки, каквито обществото на Оруел ни заплашва да станем, и далеч от хората-автомати, в каквито кибернетичното общество се стреми да ни превърне.

„КЪДЕ СМЕ ДНЕС?“ — в критериите на хуманистичните идеали е колкото предупреждение, толкова и гаранция за човешкото настояще и бъдеще, оставена ни от големия хуманист на нашия драматичен и шизофреничен XX век.